

‘Catalogus à 10 cents verkrijgbaar.’

Nuts- en volksbibliotheken in de negentiende eeuw

B.P.M. DONGELMANS

De deur der *Leesbibliotheek* wordt ons geopend; eene inrigting die reeds 52 jaren heugt. Daar vindt gij de Bestuurders werkzaam, om, met niet geringe opoffering van hun kostbren tijd, in de behoeften van tusschen de 5 en 600 lezers te voorzien. Zóóveel goede boeken zijn gedurende het wintersaizoen telkens in handen. Kunt gij berekenen hoevelen, die anders welligt buitenshuis verstrooiing zouden zoeken, gaande waar zij niet behooren, en doende wat niet betaamt, nu den langen winteravond genoeglijk in den schoot van hun gezin doorbrengen, getrokken door de nuttige en aangename lectuur; die hun kosteloos aangeboden wordt?¹

Een pasklaar antwoord op deze prangende vraag die feestredenaar C.W. van der Pot in 1860 stelde ter gelegenheid van het vijfenzeventigjarig bestaan van het departement Rotterdam van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, is niet te geven. En het was niet het enige wat hij zijn toehoorders vroeg:

Kunt gij berekenen hoeveel huislijkheid door die boeken is bevorderd; hoeveel kennis er door is verspreid; hoeveel vooroordeelen er door gebannen, hoeveel ondeugden er door bestreden, hoeveel dwalenden er welligt door teregt gebragt zijn? Kunt gij berekenen voor hoeveel huisgezinnen en harten die *Leesbibliotheek* het middel in Gods hand is geweest, om *matigheid, regtvaardigheid en godzaligheid* aan te kweeken?²

Van der Pots positieve toonzetting voor de beoogde antwoorden op zijn vragen kan exemplarisch genoemd worden voor het algemene optimisme, waarmee in de loop van de negentiende eeuw het fenomeen van de Nuts- of volksbibliotheken bij diverse jubilea werd geëvalueerd.

Met alle verscheidenheid die het Nutsbibliotheekwerk op lokaal niveau ook te zien geeft, stelt Van der Pot in dit korte denkbeeldige bezoekje aan de Rotterdamse Nutsbibliotheek impliciet vier facetten aan de orde die bij een algemene bespreking van de geschiedenis van de Nutsbibliotheek in

de negentiende eeuw de revue zouden moeten passeren. Verwijzen 'matigheid, regtvaardigheid en godzaligheid' naar de achtergrond van de Nutsbibliotheken in relatie tot de algemene doelstellingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, de 'werkzame bestuurders' staan voor de organisatorische, op vrijwilligerswerk gebaseerde kant. Daarnaast attenderen 'zoo veel goede boeken' op het aanbod van de ter beschikking gestelde lectuur en brengen woorden als 'dwalenden', 'huisgezin' en 'lezers' de doelgroep in beeld.

Rondom deze vier aspecten is deze bijdrage gegroepeerd met de intentie aan het einde Van der Pot een antwoord op al zijn vragen te geven. Daarbij komt niet alleen de Nutsbibliotheek Rotterdam aan de orde, maar wordt er ook een kijkje genomen in de Nutsbibliotheken van bijvoorbeeld Den Haag, Leiden, Zaandam, Purmerend en Meppel. Een dergelijk compositieportret biedt de mogelijkheid, naast overeenkomsten, vooral te laten zien, dat 'de' negentiende-eeuwse Nutsbibliotheek niet bestaat, maar dat iedere bibliotheek zijn eigen couleur locale heeft. Tot slot krijgen ook de navolgers enige aandacht.

Algemene achtergrond

Zoals bekend, fungeerde de Nutsbibliotheek als een van de 'werkzame middelen tot verbetering van den verstandelijken, zedelijken en maatschappelijke toestand des volks', zoals de in 1784 opgerichte Maatschappij tot Nut van 't Algemeen haar doelstelling had verwoord.³ Bij het woord 'verbetering' moet voor alle duidelijkheid worden opgemerkt, dat we deze ideologische grondslag van het Nut vooral als een christelijk paternalisme moeten bestempelen; het was zeker niet de bedoeling dat de leden van de lagere standen sociaal zouden stijgen; de beoogde verbetering van de verstandelijke, zedelijke en maatschappelijke toestand diende vooral binnen hun stand plaats te vinden. Het streven naar maatschappelijke gelijkheid was beslist geen Nuts-ideaal. Behalve via de Nutsbibliotheek waren andere werkzame middelen die de Maatschappij vanaf 1784 stelselmatig zou gaan ontwikkelen onder meer de Nutsuitgaven, de Nutsscholen, de Nutsavonden, de Nutslezingen en de Nutsspaarbanken. Het departement Haarlem was in 1791 het eerste dat een Nutsbibliotheek oprichtte, zijnde 'de eerste niet-commerciële instelling voor het uitleen van boeken, niet alleen in Nederland, maar ook in Europa'.⁴ Binnen tien jaar volgden nog veertien andere steden, waaronder Kampen (1794), Dordrecht (1795), Middelburg (1796), Den Haag (1798) en Utrecht (1801), die een bibliotheek als een nieuw werkzaam middel meenden te kunnen inzetten om de doelstellingen van de Maatschappij in hun eigen departement praktisch gestalte te geven.

Zo vormde het laatste decennium van de achttiende eeuw de opmaat tot een ontwikkeling die ertoe zou leiden dat de Nutsbibliotheek zich in de negentiende eeuw als een olievlek over Nederland zou uitbreiden, met uitzondering van het Zuiden.⁵ Tussen 1810 en 1840 verviervoudigde het

aantal departementen met een volksbibliotheek van 50 naar 200, die elk gemiddeld zo'n 1.000 à 2.000 delen bevatten.⁶ Het hoogtepunt viel in 1890, toen er maar liefst 340 werden geteld, exclusief de 25 afzonderlijke bibliotheken voor jongeren. In 1900 was de verhouding 298 Nutsbibliotheken voor volwassenen en 35 voor jongelieden.

Organisatie

De Nutsbibliotheek in het departement 's-Gravenhage formuleerde haar doelstelling anno 1798 als 'beschaving van de minvermogende ingezetene dezer stad, door middel van hun zoodanige boeken ter hand te stellen, als geschikt zijn om hun een nuttig onderhoud te verschaffen, en hun wezenlijk geluk te bevorderen'.⁷ In Zaandam ontstond bij de oprichting in 1796 direct al onenigheid over de vraag voor wie de bibliotheek precies bestemd zou zijn:

Sommigen waren van oordeel, dat de Leesbibliotheek alleen opgericht was ten behoeve van minvermogenden, hetgeen in het Conceptplan zou hebben gestaan, anderen meenden, dat ook lieden uit de Burgerij toegang behoorden te hebben, aangezien in de bekendmaking opzettelijk het woord Minvermogenden was weggelaten en alleen van Burgers en Burgeressen gesproken was. De meerderheid der vergadering bleek voor 'Minvermogenden', welk woord even later, bij meerderheid van stemmen, veranderd werd in 'degeenen die zich verklaaren minvermoogenden te zijn', hetgeen voor vier heeren aanleiding was, voor de Commissie te bedanken.⁸

Want was eenmaal tot oprichting besloten, dan diende zich de praktische uitvoering van de op papier gereguleerde idealen aan. Uit de leden van het desbetreffende departement werd een bibliotheekcommissie gerekruteerd, waarvan de leden, aangeduid als commissarissen, verantwoordelijk waren voor de praktische gang van zaken: het vinden van een geschikt lokaal, de keuze, de aanschaf en het onderhoud van de boeken, de financiering van een en ander en bij toerbeurt in tweetallen zorgdragen voor registratie van leners, de uitleen en terugbrengen van de boeken. Zo'n bibliotheekcommissie was in alles verantwoording schuldig aan het departementale bestuur en diende derhalve jaarlijks van haar werkzaamheden verslag uit te brengen.

In Den Haag werd men lid door middel van een door een van de commissarissen ondertekend toegangsbiljet te overleggen. Elk jaar diende de lener dit administratieve ceremonieel in persona te herhalen, want pas tegen inlevering van het ondertekende biljet en betaling van tien cent kreeg de lener een contra-biljet, dat deze steeds bij het lenen diende te tonen. Een catalogus was bij de prijs inbegrepen. Dus voor tien cent kon een minvermogende een seizoen lang zonder verdere kosten lenen, niet onbeperkt, maar

toch: één boek per veertien dagen.⁹ Dat lenen geschiedde niet door ter plekke zelf een keuze te maken, maar door een 'lijst van ten minste *twaalf* onderscheidene nummers van boeken, welke op de Catalogus staan uitgedrukt' aan de dienstdoende commissaris te overhandigen.¹⁰ Wie zo'n lijstje niet had of verzuimde dat te overleggen, 'zal zich volstrekt moeten te vreden stellen met het boek, dat hem door Commissarissen ter hand gesteld wordt'.¹¹

In de Nutsbibliotheek van Meppel, opgericht in 1824, ging de uitleenprocedure er wat informeler aan toe. Daar was de volksbibliotheek ondergebracht in een van de kamers van het sociëteitsgebouw; in de bewuste kamer was een hek aangebracht, waarvoor de boekleners moesten wachten: 'Erachter zaten de boekbewaarder en leden van de bibliotheekcommissie'. Deze keken 'de mensen voor het hek even aan en bepaalden dan welk boek ze deze keer mee konden krijgen'.¹² Dit kiezen 'met eenen opslag van het oog'¹³ is een situatie die in Meppel tot 1893 voortduurde, want daar werkten de commissarissen toen nog steeds voor hun eigen gemak met een handgeschreven catalogus. Dominee De Ridder vond het echter welletjes; het werd tijd voor een gedrukte catalogus. Maar dat stuitte op grote bezwaren van de commissarissen:

De lezers zouden dan met een gewenst nummer komen en dan zouden de commissieleden het boek behorende bij dat nummer moeten gaan opzoeken. Zij beweerden dat dat bijna ondoenlijk was nu de boeken twee of drie rijen dik stonden.¹⁴

Bij nadere inspectie bleek echter, dat in geen enkele kast de boeken driedubbel stonden, en ook bleken de boeken nog niet genummerd te zijn. Uiteindelijk – toen er twee boekenkasten waren bijgezet en alle boeken op een enkele rij konden staan – kreeg ook Meppel in 1894 een gedrukte catalogus.¹⁵

Het waren de 'meervermogende' leden van een Nutsdepartement die via donaties de benodigde gelden voor het draaiend houden van de Nutsbibliotheek opbrachten, maar ook kreeg men steun door bijdragen van het departementale bestuur dan wel van het landelijke hoofdbestuur. Afhankelijk van de grootte van de plaats varieerden de jaarlijkse begrotingen van f 50 tot een paar honderd gulden, waarvan veelal alles betaald moest worden: huur van een lokaliteit, onkosten voor de zittingen, bij de wat rijkere bibliotheken (bijvoorbeeld Den Haag) voor het betalen van een bode of pedel, aankoop en onderhoud van de boeken, het op peil houden van de collectie en het regelmatig uitbrengen van een gedrukte catalogus van het bezit, al dan niet aangevuld met jaarlijkse supplementen. Deze fondswerving vormde voor vrijwel elke departementale Nutsbibliotheek een voortdurend probleem. Soms vormde de aanschaf van een nieuwe boekenkast al een struikelblok.

Hoewel men in Purmerend al in 1798 had besloten 'ter aanmoediging van de zogenaamde gemeene man een kleine leesbibliotheecq aan te leg-

gen, mits deselve niet te kostbaar wierde'¹⁶ kon men de lokaliteit anno 1810 niet meer bekostigen. Om de leners niet helemaal in de kou te laten staan, transformeerde de commissie de Nutsbibliotheek tot een leescollege, zonder fysiek gebouw dus. Tussen 1814 en 1833 functioneerde het als een soort virtuele Nutsbibliotheek: onafhankelijk van een eigen lokaliteit werden de boeken toch onder de minvermogenden verspreid. Pas in 1833 was er wederom genoeg geld om een lokaal te bekostigen. En sprokkelde men in Purmerend via een loterij *f* 250 bij elkaar, in 1886 pakten de commissarissen in Meppel de financiering wat moderner aan; zij benaderden de Nuts-spaarbank om de bibliotheek te sponsoren: 'Waar twee zusters zoo samenwerken en één doel beoogen, mag de Spaarbank door eenige ondersteuning haar zusterinstelling, de Volksbibliotheek wel in bloei helpen bevorderen.'¹⁷ De spaarbank was bereid voor 'hoogstens honderd gulden' bij te springen, maar regelmatig werd ook wel *f* 150 gefourneerd. Het werd een bijna structurele subsidie.

Aanbod

De boeken die aan de minvermogenden gratis ter beschikking werden gesteld, stonden, zeker in de eerste helft van de negentiende eeuw, nog duidelijk in het teken van de algemene doelstellingen van het Nut. Zo opent bijvoorbeeld de gedrukte catalogus uit 1860 van het departement Leiden met de werken, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen:

			Werken, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen
I			
	1- 104	104	A. Prijsverhandelingen.
	105- 176	72	B. Verhandelingen, het schoolwezen betr.
	177- 234	58	C. Stukken van onderscheiden aard.
	235- 278	44	D. Redevoeringen.
II	279- 361	83	Leerredenen.
III	362- 438	77	Bijbelsche en kerkelijke geschiedenis.
IV	439- 701	263	Godsdienstige en zedekundige geschriften.
V	702- 768	67	Dichtwerken.
VI	769-1141	373	Geschiedenis, levensbeschrijving en aardrijkskunde.
VII	1142-1404	263	Reisbeschrijvingen.
VIII	1405-1429	25	Natuurlijke geschiedenis, ambachten, enz.
IX	1430-2228	799	Mengelwerken.

- 1773 Willem Baarland, Voor Jongelingen.
 1774, 1775.
 1776 Zeeboekte, De Kreeol, een verhaal.
 1777 Tydkringing aan den Ijsel, 1^e deel.
 1778
 1779 " " 3^e "
 1780 " " 4^e "
 1781 " " 5^e "
 1782 " " 6^e "
 1783 " " 7^e "
 1784 Bulver, Harold, de laatste der Saxische koningen, 1^e deel.
 1785 Reinhard, Tafereelen uit den tijd van Christiaan, Koning van Denemarken, 1^e deel.
 1786 Reinhard, Tafereelen uit den tijd van Christiaan, Koning van Denemarken, 1^e deel.
 1787 " " 3^e "
 1788 " " 3^e "
 1789 C. M. Mensing, Nordstelden en zijne bevoeren, 1^e deel.
 1790 " " 2^e "
 1791, 1792.
 1793 De Hulp-prelliker, Tafereelen uit de papieren van Oom Adam.
 1794 Lector op reis.
 1795 A. van der Velde, Maria Theresia, Historische Romantische Tafereelen, 1^e deel.
 1796 " " 2^e "
 1797 Humoresken en Satyren.
 1798 A. von Tromlitz, Karel de IX in de Bartholomeusnacht.
 1799 Albrecht Holm, Een tafereel uit den Hervormings tijd, 1^e deel.
 1800 " " 2^e "
 1801 M. H. de Graaf, Historische Romantische verhalen.
 1802 I. J. Lambrecht, Ada van Holland, Historisch Romantisch tafereel.
 1803 Schuld en onschuld, belangrijke geschiedenissen uit de vijf- en zeventiende eeuw, 1^e deel.
 1804 etrefelijke regtspleging.
 1805 A. D. van Buren Schale, De Oude van het dui, 2^e "
 1806 J. Kribbendam, De Vijfwijger of het Hede van Groningen in 1672.
 1807 J. P. van Borkum, Zonde en geloof, of ontmoetingen en verhalen uit mijne Evangelieprediking.
 1808 J. F. Cooper, De Loods, Een verhaal, 1^e deel.
 1809 " " 2^e "
 1810 Frederika Bremer, In Dalarua.
 1811 Album van Buitenlandsche lettercrachten, jaarg. 1854, 1^e deel.
 1812 " " 2^e "
 1813 " " 3^e "
 1814 " " 4^e "

- 1815 Album van Buitenlandsche lettercrachten, jaarg. 1855, 1^e deel.
 1816 " " 2^e "
 1817 " " 3^e "
 1818 " " 4^e "
 1819 P. van Os, Angela door de schrijver van Montseel, Emilia Windham, 1^e deel.
 1820 " " 2^e "
 1821 C. F. Wilderland, Vader en zoon of de gevegen der deon- kenschap, 1^e deel.
 1822 " " 2^e "
 1823 " " 3^e "
 1824 C. M. Mensing, Zee en aanzien, 1^e deel.
 1825 " " 2^e "
 1826 " " 3^e "
 1827 " " 4^e "
 1828 W. J. Mensing, De beprovingen van Emilia Windham, 1^e deel.
 1829 " " 2^e "
 1830 Ingeman, Koning Eric en de Banneling, of de troon, de kerk en het volk, 1^e deel.
 1831 " " 2^e "
 1832 A. Wildeman, Mijn vaderland, verhalen uit het Ertsgeslacht, 1^e deel.
 1833 " " 2^e "
 1834 P. Faval, De zoon des Duivels, naar het Franach van Alexander Dumas, 1^e deel.
 1835 " " 2^e "
 1836 " " 3^e "
 1837 E. Westrell, De heuvels van den Hatermuc, 1^e deel.
 1838 " " 2^e "
 1839 W. A. Mansveld, Krijgs- en Liefdes-avonturen, 1^e deel.
 1840 " " 2^e "
 1841 J. F. Cooper, Mercedes van Castille, 1^e deel.
 1842 " " 2^e "
 1843 " " 3^e "
 1844 Carolina Norton, David Hart van Donleith, 1^e deel.
 1845 " " 2^e "
 1846 Waling Dijkstra, De zilveren Binkbeel.
 1847 Grace Aguilar, Wat een moeder loont, 1^e deel.
 1848 " " 2^e "
 1849 " " 3^e "
 1850 " " 4^e "
 1851 " " 5^e "
 1852 Elisabeth Bammoeth, Eene Engelsehe plant op Hollandsechen bodem, 1^e deel.
 1853 " " 2^e "
 1854 A. Barguet, Martin Luther, 1^e deel.
 1855 " " 2^e "

De systematische indeling in negen categorieën geeft een globale indruk van de aard van de werken: de boeken zijn, net als in Den Haag, genummerd van 1 tot 2.228 (kolom 2); in kolom drie staan de aantallen voorradige werken in elke categorie vermeld. Het best gevuld (799 nummers) is de afdeling Mengelwerken, zijnde de romans. En hoewel de godsdienstige sectoren ook goed vertegenwoordigd zijn, blijken vooral de werken van meer ontspannende aard als geschiedenisboeken en reisbeschrijvingen erg gewild.

Het is de laatste Leidse catalogus die systematisch is ingericht, want alle volgende zijn strikt alfabetisch geordend. In die overgang van systematisch naar alfabetisch weerspiegelt zich voor een deel de onverenigbaarheid van de ideële, theoretische uitgangspunten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en de in Leiden geleefde praktijk van alledag. De toenemende tendens lectuur te lenen met vooral een ontspannend karakter (romans, novellen, dichtwerken) in plaats van met een voorlichtend, godsdienstig en opvoedkundig karakter, deed de opstellers van de catalogus uit 1876 (en de latere uit 1885 en 1892) besluiten deze toch vooral strikt alfabetisch in te richten. Door alfabetisch te ordenen zullen de lezers er van zelf toe komen 'om den gehelen catalogus door te zien en zich niet langer, gelijk nu het geval is, bijna uitsluitend tot de romans en verhalen' bepalen.¹⁸ De 'minvermogende, zelfs behoeftige menschen uit de werkende volksklasse', voor wie de bibliotheek in 1823 was opgericht, dienden toch vooral in overeenstemming met de oorspronkelijke doelstelling van deze departementale bibliotheek gestimuleerd te worden, om met name godsdienstige en zedelijk nuttige boeken te lezen:

Het boekbezit, met als basis vanzelfsprekend de Nutsuitgaven, was daarom van eenvoudige inhoud. Behalve eenvoudig was het overwegend ook educatief van aard. De bibliotheek was, zoals elke Nutsinstelling, niet erop uit om verstrooiing te bieden maar om te dienen als instrument van volksopvoeding.¹⁹

Het Leidse boekenbezit kwam, net als elders, via diverse kanalen binnen: (1) via aankoop van nieuwe boeken bij de lokale boekverkoper dan wel via bemiddeling van het hoofdbestuur (met grote korting), (2) via aankoop van tweedehands boeken, afgedankt door leden of van een lokaal leesgezelschap en (3) door geschenken van privé-personen of van het landelijke bestuur. Zo bedankte het bestuur van de Leidse Nutsbibliotheek in 1856 de heer R. van Baak voor de 'welwillende toezending van een honderdtal onderhoudende boeken'.²⁰ Want onderhoudend, dat moesten ze natuurlijk wel zijn. Zo had Den Haag anno 1802 geen trek in 'een party theologische lectuur, omdat daarin godsdienstige geschillen werden behandeld. Zulke boeken zouden de gemoederen onder de lezers maar opwinden en daaraan had de commissie geen behoefte. De lezers waren toch al gauw opgewonden'.²¹

In Zaandam, waar net als elders de bibliotheek vrij autonoom functio-

neerde ten opzichte van het departementsbestuur, meende het bestuur niettemin in 1841 de heren commissarissen te moeten kapitellen, omdat deze 'zich het recht hadden toegeëigend, nieuwe werken aan te schaffen, waarvan de titels niet naar den geest waren van het Bestuur, zoodat men meende, dat het nut der instelling wel eens twijfelachtig kon worden'.²²

Hoewel het centrale bestuur al vrij aan het begin van de negentiende eeuw richtlijnen uitvaardigde, geld voor de aanschaf van boeken ter beschikking stelde en, zoals gezegd, ook de eigen Nutsuitgaven ter plaatsing in de departementale Nutsbibliotheken uitgaf, opereerden deze over het algemeen toch vrij autonoom. Het hoofdbestuur had in de loop van de negentiende eeuw op diverse landelijke jaarvergaderingen te vaak bakzeil gehaald, als het aan de departementen verplichte lectuur wilde voorschrijven. Wel stelde het landelijke bestuur in 1879 de eerste *Lijst van boeken voor volksbibliotheken* samen, die rubrieksgewijs opgave deed van boeken die volgens het bestuur in geen enkele Nutsbibliotheek mochten ontbreken.²³ Ook voor de jeugdafdelingen werden aan het eind van de eeuw dergelijke modelcatalogi geproduceerd, die als leidraad voor aan te schaffen boeken konden dienen: wat in de bibliotheek werd opgenomen bleef ter beoordeling van de commissarissen die, met de bibliothecarissen, 'de juiste keuze doen, omdat zij geacht kunnen worden, den ontwikkelingsgraad en de eigenaardige behoeften van de lezers hunner volksbibliotheek bij ervaring en na onderzoek te kennen'.²⁴

Het boekenbezit was, zeker als een bibliotheek pas begon, beperkt, en was er eenmaal een kleine collectie, dan ontbrak er soms jaren het noodzakelijke geld om substantiële aanvullingen te doen. In veel gevallen ging, zeker bij de wat grotere bibliotheken, op den duur veel geld in de vaste lasten zitten. Naast de huur van de lokaliteit, vormde vooral het fysiek op peil houden van de bestaande collectie een aanmerkelijke kostenpost.

Het was vanaf het begin een veelgehoord probleem, ook al in 1803 in de Haagse vestiging, waar de Nutsbibliotheek in een mum van tijd circa 500 lezers ingeschreven had. De commissarissen konden de toeloop niet aan, zeker niet met het beperkte aantal boeken, te weten 128 nummers en 220 boekdelen. Door het veelvuldige gebruik ontstond er de nodige schade aan de boeken, maar logistiek riep de combinatie van een te klein lokaal, te weinig boeken en te veel leners baldadigheden op. Tussen de vroegste verslagen is een brief van de Commissarissen van de leesbibliotheek aan de Bestuurderen en leden van het departement 's-Gravenhage bewaard gebleven. Men erkent het nut van de bibliotheek, maar omdat deze

om het nieuwe van de zaak, in den beginne een groten toeloop van lezers van allerlei classen en ouderdom, verkreeg, zo had zulks natuurlijk ten gevolge, dat de weinige voorhanden zijnde Boeken door het dikwijls behandelen zeer schielijk bijna onbruikbaar wierden. Terwijl daar en boven het lokaal eenigzins bekrompen was, en er zig onder de lezers eene menigte jonge lieden van meer dan

eene classe bevonden, ontstonden er wel dra zoo menigvuldige wanordres, dat men zig eindelijk genoodzaakt vond den Bailluw van den hage te verzoeken, om bij ijdere uitdeeling van Boeken één en naderhand twee zijner Dienaars aan Commissarissen tot assistentie, en tot het bewaren der goede orde, af te staan.

Het kwam erop neer dat de jongemannen zich 'tegenover de vrouwelijke bezoekers, zoals de secretaris registreerde, allerlei vrijpostigheden' permitteerden. 'Dat had natuurlijk niets meer te maken met het aankweken van gezonde denkbeelden, het grote ideaal. Sommige commissarissen wilden daarna de vrouwelijke lezers weigeren, maar dat ging de overigen toch te ver.'²⁵ Om aan de logistieke problemen het hoofd te bieden, ging Den Haag er al in 1803 toe over twee klassen van leners in te stellen, een eerste klasse voor 18 jaar en ouder, en 'beneden dien ouderdom behoort men, mits kunnende schrijven, tot de *tweede* klasse', in feite een van de vroegste voorbeelden van een eigen jeugdbibliotheek. Voor de beide klassen golden verschillende openingstijden.

Hoewel volgens het verslag van 1879 de volksbibliotheek in Rotterdam floreerde, moest ook daar nogal wat geld worden uitgetrokken voor het opnieuw binden der boeken. 'Bedenkt, ze lijden onder het lezen in de ruwe handen van den burgerman meer dan de Zola's of Daudet's door de verslindende macht van jonge dametjes', wordt er als verklaring aan toegevoegd.²⁶ Ook in Leiden klagen de commissarissen. In het verslagjaar 1889-1890 wijzen ze op de 'verbazende slijtage waaraan zij [de boeken] natuurlijk onderworpen zijn bij lezers die allen behooren tot den werkenden stand, kleine burgerij of militairen, [...]'²⁷

Hier ontbreekt de ruimte om uitvoerig op de feitelijke boeken in te gaan, maar er is, zoals gezegd, op den duur in de uitleen een verschuiving naar vooral de romans en mengelwerken ten koste van andere categorieën waarneembaar. Een ruime voorraad romans en mengelwerken vormde echter nog geen garantie voor de bloei van een Nutsbibliotheek. Het bleef zaak toch vooral jaarlijks het boekenbezit enigszins te vernieuwen, want als men dat niet deed, dan liep het aantal leners onmiddellijk terug. Een Nutsbibliotheek kon het zich, ook als er 1.500 of 2.000 titels waren, niet permitteren stil te blijven staan. Kijken we naar de ontwikkelingen in Leiden over de periode 1858-1900 dan zien we het volgende beeld:

Periode	Leners	Boekwerken	Uitleningen
1858-1859:		2.500	
1860-1864:	180	2.000	
1877-1878:	210		11.696
1880-1881:	132		
1881-1882:	149		
1882-1883:	165		
1883-1884:	182		5.375
1884-1885:	259	2.100	6.720
1885-1886:	290		8.000
1886-1887:	248		5.400
1889-1890:	296		6.677
1890-1891:	256		
1891-1892:	315		6.477
1892-1893:	357		9.346
1899-1900:	315		4.213

De stijging van het aantal leners van 182 in 1883-1884 naar 259 in 1884-1885 verklaart Leiden als volgt: 'Het voortdurend aanschaffen van nieuwe werken, waaraan de behoefte zich doet gevoelen, en wier aantal reeds meer dan 2100 nummers bevat, alsmede het behoorlijk in orde houden dezer belangrijke verzameling, waaraan aanhoudende zorg wordt besteed, werkt zeker tot den bloei der Bibliotheek in geene geringe mate.'²⁸

Omgekeerd wijten de commissarissen de achteruitgang van 290 leners in het jaar 1885-1886 met 8.000 uitleningen naar 248 leners in het jaar 1886-1887 met slechts 5.400 uitleningen aan de 'ongunstige finantieele omstandigheden waarin de Leesbibliotheek sedert de twee laatste jaren verkeert, die hen belet om aan de gewone jaarlijksche uitbreiding tot gewenscht gevolg te geven'.²⁹ En twee jaar later luidt het: 'De nieuw aangekochte werken van Verne, Annie Foore en andere nieuwe schrijvers waren bijzonder gezocht, waaruit blijkt dat het wenschelijk is jaarlijks eenige nieuwe werken aan te koop, om de talrijke oude te vervangen.'³⁰

Wat er precies werd gelezen en welke boeken echt favoriet waren, laat zich demonstreren aan bijvoorbeeld een in 1887 bijgehouden statistiek in de Rotterdamse Nutsbibliotheek, waarin per categorie in afdalende reeks de meest geleende boeken werden bijgehouden 'ter beoordeling van het peil van ontwikkeling, beschaving en smaak bij onze kleine burgerij'. In de rubriek 'Godsdienst en zedenkunde' stond Van Koetsveld met *Oudejaarsavond* bovenaan, in de rubriek Geschiedenis, levens-, reis- en plaatsbeschrijving was het Baker, *De lotgevallen van een schipbreukeling*³¹ en in de rubriek Romans, verhalen en mengelwerken scoorde Bulwer, *De geheimzinnige misdadiger* het hoogst.³² Het departement verspreidde overigens in 1888 gratis nog een groot aantal novellen, elk in 2.000 exemplaren, waaronder Hilde-

brands *Teun de jager*, C. van Koetsvelds *De haan*, H. de Veers *In de waschtobbe*, E.J. Potgieters *Blauw bes, blauw bes*, A.J. de Bulls *Moeders pappot* en J. van Lenneps *Emilia Barten*. In de laatste novelle sprak het departementsbestuur de hoop uit, dat de lezing ervan 'in velen de lust wekke en aanwakkere om van deze schrijvers meer ter hand te nemen. Voor ieder staat onze Volksbibliotheek open!'³³

In hetzelfde jaar werden ook in het departement Zaandam 300 exemplaren van het door het hoofdbestuur uitgegeven werkje *Kijkjes op Java* van A. Werumeus Buning aangekocht: 'Het plan was, om deze boekjes uit te reiken aan de lezers, als het meest doelmatige middel, om den inhoud ter algemeene kennis te brengen.'³⁴

Lezers

Proberen we de term 'minvermogenenden' wat meer kleur te geven, dan is het moeilijk concrete lezers te vinden. Veelal wordt er volstaan met algemene aanduidingen, waarbij verschillende beroepsgroepen nog het meeste houvast bieden: fabrieksmeisjes of arbeiders, bijvoorbeeld. Anno 1890 memoreert de toenmalige secretaris van de Maatschappij J. Bruinwold Riedel nog eens: 'voor deze [volks]bibliotheeken, waaruit het volk: de werkmán en ambachtsman, de dienstbode, de knaap en het aankomende meisje, hun geestesvoedsel ontvangen, is het beste niet te goed'.³⁵

In het verslag over 1844 meldt de directie der bibliotheek van Meppel 'dat de uitdeeling is geschied met orde en regel en hoofdzakelijk aan personen tot de werkzame middelklasse en omliggende boerenstand behorende'.³⁶ En in Zaandam werd in 1871 aan de voorraad boeken een afdeling wetenschappelijke werken toegevoegd, 'allereerst bestemd voor kweekelingen, hulp-onderwijzers en ambachtslieden, die zich voor hun vak wenschten te bekwamen'.³⁷

Over het aantal leners is in de jaarlijkse verslagen een diversiteit aan gegevens te vinden, steeds al dan niet gecombineerd met aantallen boeken en aantallen uitleningen. Behalve van die van Leiden (zie hierboven) moet ik hier volstaan met een paar cijfers, verspreid over de eeuw, waarbij de bibliotheek van Den Haag over een langere periode ook de verdeling over de verschillende uitgeleende categorieën heeft bijgehouden:

	Periode	Leners	Uitleningen
	1875-1876	441	
	1876-1877	495	7.380
7.380			
865	zedelijke en stichtelijke lectuur		
990	aardrijkskunde, geschiedenis, reisbeschrijvingen		

205	wetenschappelijke werken over volksnatuurkunde, werktuigkunde, gezondheidsleer
5.320	romans, verhalen, gedichten.

	Periode	Leners	Uitleningen
	1881-1882	540	6.985
6.985			
356	tijdschriften		
109	zedenkundige en stichtelijke lectuur		
254	aardrijkskunde, geschiedenis en reisbeschrijvingen		
73	wetenschappelijke werken, volksnatuurkunde en gezondheidsleer		
6.193	romans, verhalen, gedichten		

Meppel en Zaandam geven hun geheimen wat moeizamer prijs, maar ter vergelijking geven ze een indicatie van de verschillende aantallen in diverse jaren aldaar. Zo zijn er in Meppel anno 1825-1826 337 leners, die kunnen kiezen uit 600 titels. In 1865 is het aantal leners tot 204 gedaald. Zaandam heeft anno 1834 300 ingeschreven leners, terwijl Purmerend tussen 1842 en 1852 groeit van 109 naar 200 leners. Het meest spectaculair is Rotterdam. Tussen 1876 en 1891 stijgt het aantal lezers van 868 tot 2.200 en het aantal uitgeleende boeken van 11.000 naar 30.000.³⁸

Navolgers

Voorals rond het midden van de negentiende eeuw politieke en religieuze groeperingen voor eigen achterban en parochie zelf bibliotheken als ideologisch hulpmiddel in de strijd gaan oprichten, zijn de confessionele en socialistische volksbibliotheken een feit. Duidelijk is, dat de Nutsbibliotheken als inspirerende voorbeelden hebben gewerkt. Terminologisch gaat de aanduiding volksbibliotheek dan ook een dubbelleven leiden: was een Nutsbibliotheek altijd synoniem met een volksbibliotheek, een volksbibliotheek is vanaf die tijd er niet altijd meer een die is voortgekomen uit de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

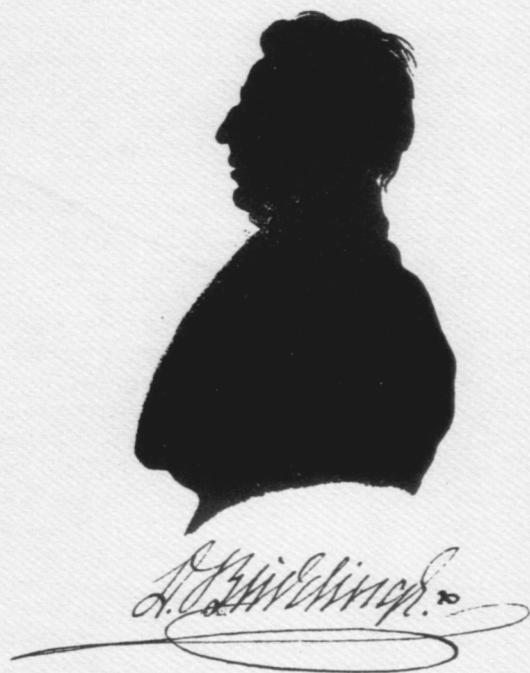
De doelstellingen van dit nieuwe type volksbibliotheek komen in grote lijnen overeen met die van de 'neutrale' Nutsbibliotheken, alleen zijn ze niet algemeen, maar specifiek, en ontberen ze een sturende, overkoepelende centrale organisatievorm zoals de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen die kende. Het particuliere, lokale initiatief was bij de oprichting van dit soort volksbibliotheken doorslaggevend, terwijl de oprichting van de plaatselijke Nutsbibliotheken veel meer van bovenaf werd gestimuleerd, begeleid en ondersteund.

Christelijke volksbibliotheken treffen we in het midden van de eeuw onder meer aan in Amsterdam, Den Haag, Leiden, Delft, Rotterdam, Schiedam en Naaldwijk. Maar dat is te weinig, volgens dominee Buddingh, want naast de christelijke kerk en de christelijke volksschool, zouden er alom ook christelijke volks- of dorpsbibliotheken moeten worden opgericht ten-einde bijbel- en historiekennis onder het volk te verspreiden. Juist nu, anno 1853, is dit, met het herstel van de pauselijke en bisschoppelijke hiërarchie in Nederland als feit, meer dan ooit noodzakelijk. Want daar waar het volk 'door goede christelijke lectuur tot zelf-onderzoek opgeleid en aangespoord wordt, daar is vooruitgang op den weg der volksontwikkeling'.³⁹

De manier waarop een en ander gerealiseerd moet worden, is niet zo moeilijk. Men neme namelijk een christelijk leesgezelschap voor gegoede dorpsbewoners, 'waarvan de boeken, na rondzending voor de Bibliotheek bestemd worden, opdat arme dorpsbewoners ze dan ook om niet, *gratis*, kunnen lezen'.⁴⁰ Als voorbeeld noemt Buddingh de christelijke volksbibliotheek van Delft, die op deze wijze functioneert en in Elst is nagevolgd: daar heeft men, in feite als enige in heel de Betuwe, 'met den schat van boeken gewoekerd en geijverd [...] om de waarheid, de Evangelische waarheid, in den hut van den armen te brengen'.⁴¹ De leden van het leesgezelschap, en daarmee ook van de bibliotheek, betaalden jaarlijks f 2,50 waarvoor ze wekelijks een boekwerk ontvingen, dat in portefeuille rondging. De leners van de bibliotheek betaalden f 1,00 per jaar, hetgeen betekende dat 'voor de geringe som van nog geen *twee* centen in de week de arbeider het geheele jaar door geestelijk voedsel kan ontvangen voor zich-zelfen en zijn gezin, voedsel voor zijn en hunne onsterfelijke ziel'.⁴² En dat kon allemaal, omdat de leden van het christelijke leesgezelschap, niet, zoals te doen gebruikelijk, de aangekochte boeken onder de leden verkochten, maar ze voor de bibliotheek bestemden, die anno 1854 inmiddels zo'n 246 nummers bevatte, 'benevens 25 kleinere stukjes voor eene kinder-bibliotheek'.⁴³

De katholieke volksbibliotheken hadden gelijke doelstellingen als de andere confessionele volksbibliotheken; uiteraard werd de oprichting nog extra gestimuleerd vanuit de emancipatiegedachte. Anno 1903 nog klinkt de oproep, dat er 'zoo mogelijk, overal katholieke volksbibliotheken mogen worden opgericht, om het gevaar der niet-katholieke leesbibliotheken te keeren'.⁴⁴

Hun doel moet zijn: de lezing van goede boeken aan te moedigen en te vergemakkelijken in alle klassen der maatschappij, door eene bibliotheek te vormen, waar de godsdienst, de wetenschap en de letterkunde waardig vertegenwoordigd zijn, en haar op te bouwen op eenen grondslag breed genoeg, om er de voordeelen van onder ieders bereik te brengen. Wat de vergoeding voor de ter lezing gegeven boeken betreft, vrage men aan hen die betalen kunnen een matige bijdrage, en leene men ze zonder vergoeding aan die personen en klassen, die van de hulpmiddelen der fortuin verstoken zijn.⁴⁵

Schaduwportret van D. Buddingh (UB Leiden, 1115 A 12).

Goede lectuur voor mingevoeden bereikbaar maken, werd met name in de praktijk gebracht door de St. Vincentiusvereniging, de katholieke broederschap van leken, gericht op de beoefening van naastenliefde, die vanaf 1846 ook in Nederland actief was. Bij het vijftigjarig bestaan kon men tevreden constateren, dat er inmiddels 63 bibliotheken bestonden. Ook Leeuwarden kende er inmiddels een. De Vincentianen aldaar combineerden het bezoeken en helpen van noodlijdenden en eenzamen al spoedig met het bezorgen en verwisselen van boeken: 'Na verloop van tijd wachtten enkele lezers het volgende huisbezoek niet meer af maar togen naar hun Vincentiaan om een ander boek te halen. Zo ontstond, langzaam maar zeker, een aantal kleine bibliotheekjes, her en der verspreid.'⁴⁶ Naderhand werden ze samengevoegd tot een grote bibliotheek die anno 1895 1.400 titels bevatte. 85 lezers – de meergevoeden – betaalden f 1,50 per jaar en konden vermoedelijk onbeperkt lenen. Een kleinere catalogus van 700 titels was bestemd voor de 'gratis-lezers', die tien cent betaalden voor de catalogus en voor elk geleend boek één cent. Uiteraard mochten in deze bibliotheken de rooms-katholieke beginselen niet in het gedrang komen: 'Als van een bepaald boek een of enkele bladzijden de toets van de critiek niet geheel konden doorstaan, dan werden deze bladzijden van een aantekening voorzien of in een enkel geval geheel verwijderd.'⁴⁷ Vanzelfsprekend vond het uitlenen van boeken plaats op een voor katholieken geschikt moment, namelijk op zondag, na de hoogmis, van 11.30-13.00 uur.

Deze Vincentius-bibliotheken waren 'een gunstig teken voor een groeiend cultureel besef der katholieken en ook voor het peil van de arbeidersstand, dat er vraag is naar boeken'.⁴⁸ In aanleg was de St. Vincentiusvereniging een godsdienstige beweging, maar werd al heel snel een sociale beweging om de katholieken te emanciperen.

Slotopmerkingen

In de meer algemene geschiedenissen over bibliotheken in Nederland hebben de Nuts- en volksbibliotheek al de nodige aandacht gekregen.⁴⁹ Vastgesteld kan echter worden dat van meer Nutsbibliotheken de geschiedenis nog niét is geschreven dan wél. De geschiedenis van de Nutsbibliotheek van Utrecht door Van der Neut is een van de meest uitvoerige die ik ken.⁵⁰ Van diegene die wél zijn beschreven, is dat toch vooral heel globaal gebeurd, veelal als onderdeel van de totale geschiedenis van een departement. Werkend vanuit eenzelfde theoretische inspiratie waren het echter vooral de plaatselijke commissarissen die aan de praktische realisatie van een bibliotheek een heel eigen invulling konden geven. Geplaatst in het bredere kader van de ontwikkeling van een lokale leescultuur, zal er een betere positionering van de afzonderlijke Nutsbibliotheek kunnen plaatsvinden.⁵¹ Met name in de eerste helft van de negentiende eeuw zal die, zeker buiten de grote steden, heel belangrijk zijn geweest, maar na het midden mogelijk

toch wat minder invloedrijk, aangezien er zich toen belangrijke concurrenten op de markt van de filantropische lectuurvoorziening aandienden.

Met betrekking tot de Nutsbibliotheken wordt algemeen in positieve zin gesproken, met name over het feit dat dankzij de Nutsbibliotheek heel Nederland heeft leren lezen. Maar hoe diep de Nutsgedachte via het bibliotheekwerk feitelijk in de sociale piramide is doorgedrongen, blijft lastig vast te stellen. Het was vooral een gewenste praktijk, vaak theoretisch goed gereguleerd en gericht op de minvermogenden. Maar daarnaast was het voor de meervermogenden een manier om aan filantropie en liefdadigheid te doen en zich in de lokale departementen te manifesteren als weldoeners. Onverlet de bereikte resultaten, verdient de voorstelling van hoe het er in de praktijk van alledag aan toeging kritische bezinning. De vraag is, of het aan het begin van deze bijdrage geschetste tafereel van Van der Pot, geen té geromantiseerd beeld geeft. Als de commissarissen in Leiden melden dat de bibliotheek gedurende de wintermaanden avondzittingen instelt 'vooral omdat beweerd was, dat vele fabrieksarbeidsters des daags geen gelegenheid zouden hebben tot het afhalen van boeken', dan rijst ongewild de vraag aan wie ze daar nu eigenlijk wel boeken hebben uitgeleend.⁵² Dat er inderdaad, zeker in de eerste helft van de eeuw, veel gebruik van werd gemaakt door de echte minvermogenden, is, gezien de lage geletterdheid, vrijwel uitgesloten. Vaststaat dat ook de meervermogende leden tegen betaling van f 2,50 per jaar gebruik konden maken van de bibliotheek. Op die manier profiteerden ze zelf mee van hun eigen filantropisch bedoelde goedgeefsheid, bestemd voor de zogenoemde gratis-lezers. Pas als de concrete lezer wat beter in beeld komt, kan worden vastgesteld wie er, uit welke beroepen en welke standen, precies welke boeken leenden. Op den duur zullen steeds meer gealfabetiseerden hun weg naar de Nutsbibliotheken hebben weten te vinden, ook uit de lagere klassen. Mede gestimuleerd door een steeds grotere doorwerking van het genoten lager onderwijs nam hun leesvaardigheid toe. Vooral de nieuwe schoolwet van 1857 die de oude, min of meer vrijblijvende schoolwetten uit het begin van de negentiende eeuw verving, kan als keerpunt worden gezien.

Want, en dat is met betrekking tot alle typen volksbibliotheken wel van belang: het was niet uitsluitend de bedoeling aan de minvermogenden gelegenheid te geven tot lezen, en gratis boeken en tijdschriften ter beschikking te stellen, maar toch vooral om hun verworven geletterdheid te blijven oefenen en de lust tot lezen permanent aan te wakkeren. Dat dit hoognodig was, blijkt wel uit het in 1899 verschenen *Rapport omtrent de Enquête naar wat ons volk leest*, ingesteld door de Commissie voor Maatschappelijke Belangen van de Protestantenvbond. De antwoorden van een aantal bondsafdelingen (41), Nuts- en volksbibliotheken (28), het Patrimonium (5), van afdelingen van de S.D.A.P. (10), van de Algemene Werklieden Bond (5) en van de Rooms Catholieke Volksbond (3), alsmede van onderwijzers (20) en andere particulieren (60 à 70) geven een globaal inzicht in de leesgewoontes van de bezoekers van het hier besproken bibliotheektype. Op de vraag of 'er in

volkskringen' of in arbeiderskringen veel gelezen werd, luidde het antwoord, alle Nuts- en andere soorten volksbibliotheken ten spijt, 'neen, in 't algemeen niet'. En als men in die kringen al las, dan waren het niet de Nutstitels of de door het Nut goedgekeurde werken, maar vooral kranten, 'bepaald door de politieke of kerkelijke of godsdienstige richting, waaraan men de voorkeur geeft of waarbij men wordt ingelijfd, of door wier propaganda men wordt bereikt'. Tijdschriften leest men in werkmanskringen zelden, omdat ze te duur zijn. Gevraagd naar de boeken, dan zijn dat meestal 'kinderwerkjes, die van de Zondagsscholen, van Kerstviering of van Sinterklaas de kinderen in handen komen, en dikwerf met zorg bewaard, ook door de ouders en andere volwassen huisgenooten worden ter hand genomen' en boeken die hun kinderen mee naar huis namen uit de schoolbibliotheek. Ook sensatieromans, waarin avontuur, geheim of misdaad voorkomen, zijn in trek. Colportageromans als *De dochter van den galeislaaf*, *Het geheim van de grijze monniken*, *De moord in den sneltrein*, *Dolk en vergif* worden als voorbeelden genoemd. Veel verder kwam de werkman niet, al werd er in de enquête wel een ontwakende behoefte aan ontwikkeling, een lust om te leren signaleerd.⁵³

Inmiddels is de negentiende-eeuwse Nuts- en volksbibliotheek tot het verleden gaan behoren. Concurrentie van andere bibliotheektypen als de schoolbibliotheek, parochiebibliotheek, en in Purmerend bijvoorbeeld de bedrijfsbibliotheek van de Melkfabriek Hollandia deden de bezoekersaantallen dalen. In Zaandam nam in 1895 het aantal lezers eveneens af. Als verklaring wordt genoemd 'de vele particuliere gelegenheden tot verkrijging van lectuur'.⁵⁴ Het zou in de jaren daarna ook elders een terugkerende klacht zijn. Mogelijk heeft ook het feit dat de Nuts- en volksbibliotheken regelmatig met 'onhygiënisch' werden geassocieerd mede de neerwaartse beweging versterkt. Zo was in Leiden het uitbreken der pokkenepidemie in het Departementsgebouw de oorzaak, 'dat gedurende de maand Juni l.l. de gewone afgifte en terugname van boeken niet heeft kunnen doorgaan; die, welke nog onder berusting der lezers waren, zijn eerst in de volgende maand terugbezorgd'.⁵⁵ En in Purmerend werd in de jaren 1892 en 1899 de bibliotheek enkele weken gesloten in verband met een cholera-epidemie: 'Gebruikers die met vieze vingers in de boeken hadden gebladerd, kregen een waarschuwing. Boekhandelaar Mager stelde een ontsmettingsoven beschikbaar. Volgens apotheker Jürgens was desinfecteren niet de oplossing, alleen verbranden van besmette boeken was afdoende!'⁵⁶ Den Haag paste zijn reglement zelfs aan. In de *Catalogus der boeken uit 1904* luidde artikel 8: 'In geval van besmettelijke ziekte ten huize van een lezer, zal deze geen boeken mogen halen en ruilen of dit door anderen laten doen, doch moet de lezer hiervan aan de Commissie kennisgeven'.⁵⁷

Hoewel vanaf het einde van de negentiende eeuw de ene na de andere Nutsbibliotheek opging in de uit publieke middelen gefinancierde openbare bibliotheek, leidde in sommige departementen de bibliotheek nog een hardnekkig bestaan; daarbij lange tijd gesterkt door het hoofdbestuur,

dat van mening was dat openbare boekerijen geen regeringszaak waren. De laatste verdween uiteindelijk kort na de Bibliotheekwet van 1975, hoewel in de naamgeving de Nutsbibliotheek ook nu nog voortleeft: die van Noorder Koggenland te Twisk heet nog steeds de Openbare Nutsbibliotheek evenals die in bijvoorbeeld Dodewaard. Maar iedereen kan er vrij kiezen, zonder dat hij voor een hekje moet wachten en voor de keuze van zijn boek afhankelijk is van de luimen en de keurende blik van een Nutscommissaris. Ook in die zin behoren de negentiende-eeuwse Nuts- en volksbibliotheken voorgoed tot het verleden.

B.P.M. Dongelmans, Universiteit Leiden, Faculteit der Letteren, Opleiding Nederlandse Taal- en Letterkunde, Postbus 9515, 2300 RA Leiden.

Noten

- 1 C.W. van der Pot, 'Feestrede' in: *Feestviering van het vijf- en zeventigjarig bestaan van het Departement Rotterdam der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 13 september 1860* (Rotterdam 1860) 24-25.
- 2 Ibidem, 25.
- 3 Zie voor haar geschiedenis W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers (red.), *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Edam 1984).
- 4 Ibidem, 16. Zie over Haarlem ook W. van den Berg, Henk Eijssens en Ton van Kalmthout (red.), *Haarlemse kringen. Vijftien verkenningen naar het literair-culturele leven in een negentiende-eeuwse stad* (Hilversum 1993) 9-26.
- 5 Zie over het Zuiden A.W.F.M. van de Sande, 'De Noordbrabantse katholieken en het Nut in de eerste helft van de negentiende eeuw' in: Mijnhardt en Wichers, *Om het algemeen volksgeluk*, 247-262.
- 6 Mijnhardt en Wichers, *Om het algemeen volksgeluk*, 36. Zie voor hun numerieke ontwikkeling ook Joh. B. Knip-Kooy, 'De bibliotheken van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen', *Bibliotheekleven* 51 (1966) 73-79.

- 7 Gemeentearchief Den Haag, Archief van het departement 's-Gravenhage van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, bhrrsnr. 202, inv. nr. 163. Zie ook het in de *Naamlijst der boeken voor de tweede klasse der leesbibliotheek* afgedrukte reglement uit 1835.
- 8 H.J. Minderhoud (samenst.), *Honderdvijftig jaar Nutsmerk van het departement Zaandam der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1789-1939* (Zaandam 1939) 29.
- 9 In de jaren zeventig ging Den Haag ertoe over de uitlening over twee weken uit te smeren. Men introduceerde zogenaamde rode en witte leners, die ieder om de week een boek mochten komen lenen. De ene week de rode kaarthouders, de andere week de witte kaarthouders. In principe bleef de tweewekelijkse uitlening gehandhaafd. Voor de veel- of de snellezer bestond de mogelijkheid zowel een witte als een rode kaart te kopen, zodat deze wékelijks uit het aanbod van 2.936 nummers een keuze kon maken. In 1884 werden er 283 rode en 353 witte bewijzen uitgereikt, tezamen 636, die in totaal goed waren voor 7.632 uitleningen. Hoeveel dubbele lezers er dat jaar waren, wordt niet vermeld, maar in het seizoen 1888-1889 zijn er 644 lezers ingeschreven: 429 rode en 367 witte, tezamen 796 biljetten, dus er waren 152 dubbellezers. Ze waren goed voor 10.879 uitleningen op een boekenbestand van 3.523 delen. Het eind van de eeuw laat een forse groei zien: 1895-1896 nog 734 kaarten, goed voor 9.366 uitleningen, in 1900-1901 zijn het er 1.145 die tezamen 15.190 uitleningen genereren, een jaar later zijn het er 1.476, goed voor 17.623 uitleningen. Deze gegevens zijn ontleend aan de jaarverslagen over de genoemde jaren, aanwezig in het Gemeentearchief Den Haag, Archief departement 's-Gravenhage van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, bhrrsnr. 202, inv. nr. 158.
- 10 Zie artikel 4 in de *Naamlijst der boeken voor de tweede klasse der leesbibliotheek* (1835).
- 11 Ibidem, 6-7.
- 12 Wiecher Ponne, 'De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in de 19de eeuw. 8: De Nutsbibliotheek', *Oud Meppel* 18/2 (1996) 54.
- 13 Zie Mijnhardt en Wichers, *Om het algemeen volksgeluk*, 24.
- 14 Ponne, 'De Maatschappij', 64.
- 15 Ibidem, 64-65.
- 16 Jack Otsen, 'Van volksbibliotheek tot openbare leeszaal in Purmerend', *Holland* 30 (1998) 162-172. Citaat op p. 165.
- 17 Geciteerd naar Ponne, 'De Maatschappij', 62.
- 18 Gemeentearchief Leiden, Archief van het Departement Leiden van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, inv. nr. 49, notulen circa 1 juni 1876. Zie ook Inge Tromp, 'Collectievorming in twee Nutsbibliotheeken in de 19e eeuw: Leiden en Utrecht', *Open* 19 (1987) 497.
- 19 Mijnhardt en Wichers, *Om het algemeen volksgeluk*, 17.
- 20 *Verslag departement Leiden 1855-1856*, 8.
- 21 D. Hillenius, *Twee Nuts eeuwen in Den Haag 1796-1996* (Den Haag 1996) 20. Zie ook het *Kort overzicht van de gebeurtenissen der leesbibliotheek van het dep. 's-Gravenhage der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* ([Den Haag] 1938). (Gemeentearchief Den Haag, Archief Departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, bhrrsnr. 202, inv. nr. 166, p. 8).
- 22 Minderhoud, *Honderdvijftig jaar Nutsmerk*, 29.
- 23 In 1889 gevolgd door een *Eerste proeve eener lijst van boeken geschikt om te worden opgenomen in eene leesbibliotheek voor jongelieden van 12-18 jaren*. Beide lijsten werden in 1894 herzien. Een derde druk verscheen in 1904 onder de titel *Lijst van boeken. Een leidraad bij de samenstelling of aanvulling der volksbibliotheeken* (Amsterdam: S.L. van Looy, 1904).
- 24 Zie de *Lijst van boeken, Een leidraad bij de samenstelling of aanvulling der volksbibliotheeken* (Amsterdam 1904) v.
- 25 Hillenius, *Twee Nuts eeuwen*, 20. De passage is gebaseerd op documenten in het Archief van het departement 's-Gravenhage van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, bhrrsnr. 202, inv. nr. 158.
- 26 J.E. van der Pot, *Het departement Rotterdam der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1785 - 24 augustus - 1960* (Rotterdam 1960) [= Roterodamum 17] 64.
- 27 *Verslag departement Leiden 1889-1890*, 9-10.
- 28 *Verslag departement Leiden 1884-1885*, 9.

- 29 *Verslag departement Leiden 1886-1887*, 12.
- 30 *Verslag departement Leiden 1889-1890*, 9.
- 31 Samuel W. Baker, *Aan land gespoeld, of lotgevallen van een schipbreukeling*. Opgedragen aan alle jongens van acht tot tachtig jaar. Uit het Engelsch vertaald (Arnhem: Ybe Ybes, [1885]).
- 32 Van der Pot, *Het departement Rotterdam*, 64.
- 33 Ibidem, 65.
- 34 Minderhoud, *Honderdvijftig jaar Nutswerk*, 132.
- 35 Geciteerd in Knip-Kooy, 'De bibliotheken van de Maatschappij', 76.
- 36 Ponne, 'De Maatschappij', 56.
- 37 Minderhoud, *Honderdvijftig jaar Nutswerk*, 132.
- 38 Van der Pot, *Het departement Rotterdam*, 64. In de tweede helft van de negentiende eeuw geven de *Jaarboeken* die de Maatschappij uitgeeft overzichten, waarin de numerieke gegevens over leners, boekwerken en uitleningen van de departementale leesbibliotheken uitvoerig staan opgesomd.
- 39 D. Buddingh, *Over christelijke volks-bibliotheken en Verslag van de volksbibliotheek te Elst (Overbetuwe)*, onder de zinspreuk: *Waarheid ter bevordering van Godzaligheid* (Dordrecht 1855) 8.
- 40 Ibidem, 10.
- 41 Ibidem, 12.
- 42 Ibidem, 16.
- 43 Ibidem, 13.
- 44 Geciteerd naar P. Buissink, 'Eene model-volksbibliotheek', *Katholiek sociaal weekblad* 2 (1903) 588.
- 45 Ibidem, 589.
- 46 Anoniem, *Van Vincentius-bibliotheek tot Katholieke Openbare bibliotheek* ([Leeuwarden] 1986) 5.
- 47 Ibidem, 7.
- 48 N. de Rooij, *Kroniek ener eeuw. Geschiedenis en ontwikkeling van de St Vincentius Vereniging in Nederland* ([z.p.] 1948) 20.
- 49 Zie H.E. Greve, *Geschiedenis der leeszaalbeweging in Nederland. Gedenkboek, uitgegeven ter gelegenheid van het vijf en twintig-jarig bestaan der Centrale vereniging voor openbare leeszaalen en bibliotheken* ('s-Gravenhage 1933), maar vooral zijn *Openbare leesmusea en volksbibliotheken* (Amsterdam [etc.] 1906); Paul Schneiders schreef *Lezen voor iedereen. Geschiedenis van de openbare bibliotheek in Nederland* (Den Haag 1990) en *Nederlandse bibliotheekgeschiedenis. Van librije tot virtuele bibliotheek* (Den Haag 1997). Zie over de Nutsbibliotheken in het algemeen ook J.B. Roelvink et alii (bew.), *Rapport omtrent de volksbibliotheken van het Nut. Hare geschiedenis, haar toestand en voorstellen tot reorganisatie* (Amsterdam 1913).
- 50 Ad van der Neut, 'Zeventig jaar lenen. De Utrechtse Nutsbibliotheek 1847-1917', *De Negentiende Eeuw* 14 (1990) 205-216.
- 51 Zie voor een lokale positionering van de Nutsbibliotheek temidden van andere leesmogelijkheden J.P.M. Roozen, *Lezen in Leiden rond de eeuwwisseling. De ontwikkeling van volksbibliotheek naar openbare bibliotheek (ca. 1890 - ca. 1910)* (Leiden 1982). Doctoraalscriptie (Leiden, Gemeentearchief); Herman Paul, 'Leescultuur op Goeree-Overflakkee in de negentiende eeuw', *De Negentiende Eeuw* 24 (2000) 98-115.
- 52 *Verslag departement Leiden 1891-1892*, 9-10.
- 53 Het rapport is gepubliceerd in het *Verslag van den staat en de werkzaamheden van den Nederlandschen protestantenbond* (Amsterdam 1899) 27-33.
- 54 Minderhoud, *Honderdvijftig jaar Nutswerk*, 187.
- 55 *Verslag departement Leiden 1870-1871*, 5.
- 56 Otsen, 'Van Volksbibliotheek', 169-170.
- 57 Aanwezig in Den Haag, Gemeentearchief, Archief van het departement Den Haag van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, bhrsnr. 163, inv. nr. 163. Het artikel op p. 4.